

NARRATÍVA, EMPÁTIA, IDENTITÁS

– Fritz BREITHAUP. *A narratív agy: Miért gondolkodunk történetekben?* Fordította DOBOSI Beáta. Test és lélek. Budapest: Typotex Kiadó, 2024, 224 lap –

HORVÁTH MÁRTA

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Germanisztikai Intézet
habilitált egyetemi adjunktus

E-mail: horvathmarta8@gmail.com

ORCID 0000 0002 7439 3447

■ A 2020-as évek körül különösen nagy érdeklődéssel fordult a nemzetközi irodalomtudomány a történetmondás kognitív pszichológiája és idegtudománya felé, számos monográfia született arról, hogyan képes az agyunk történeteket alkotni és követni, mely kognitív mechanizmusoknak van jelentős szerepe a történetmondásban és -befogadásban és hogyan hat vissza gondolkodásunkra a narratíva. Ekkortájt csak angolszász területen három könyvet publikáltak három év alatt a témában: Will Storr írása a történetmondás tudományáról 2019-ben, Paul B. Armstrongé a narratíva idegtudományi alapjairól 2020-ban, Christopher Comeré és Ashley Taggarté a narratív képzelőerőről pedig 2021-ben jelent meg. Ebbe a sorba tartozik az először német nyelven 2022-ben kiadott *Das narrative Gehirn* című könyv is, melyet a szerző, a hamburgi származású amerikai irodalomtudós, Fritz Breithaupt, idén angolul is megjelentetett. A széles választékból ez utóbbit tette hozzáférhetővé a magyarul olvasók számára a Typotex kiadó tavaly a *Test és lélek* című sorozatában.

Jó választás volt a kiadó részéről Breithaupt könyvét magyarra fordítani, mivel a felsorolt kínálatból ez az írás valósítja meg a tudományosság és ismeretterjesztés legkiegyensúlyozottabb elegyét. Interdiszciplináris vállalkozás lévén mindegyik monográfia igyekszik elkerülni, hogy az irodalomtudományos vagy az idegtudományi terminológia túlzott használata befogadhatatlanná tegye a művet a társtudomány képviselői számára, Breithaupt azonban kifejezetten arra törekszik, hogy gondolatmenetét a nem tudományos érdeklődésű közönség is megértse: gyakorlatilag szak kifejezések nélkül, mindazonáltal jól követhető argumentációval és számos példán keresztül illusztrálva mutatja be főbb téziseit. Központi gondolatát, miszerint a narratív típusú a legjutalmazóbb gondolkodási forma az ember számára, nemcsak kifejti, hanem alkalmazza is: tudományos anekdoták sorával teszi írását élvezetessé olvasóinak.

Mielőtt részletesen kifejtené, hogyan jutalmazza az agy a narratív gondolkodást, először azzal a már számtalanszor feltett és számtalan különböző formában megválaszolt kérdéssel foglalkozik, mi a narratíva. Nem meglepő módon a narratívák

vizsgálatát nem korlátozza a fikcionális elbeszélések körére, hiszen a kognitív elméletek egyik alapvető tétele, hogy agyunk a fő feldolgozási folyamatok tekintetében nem tesz különbséget fikció és valóság között. Narratíva tehát minden, ahol egy történet elbeszélésével van dolgunk, legyen az egy hétköznapi beszélgetés a szomszédal, egy blogbejegyzés valamely közösségi média felületén, egy jó reklám, egy színre vitt darab vagy egy regény. A narratívát nem annyira a struktúra mint inkább a funkció felől közelíti meg, és első lépésben azt emeli ki, hogy az elbeszélés mint epizódok sora elsősorban megkönnyíti a világban való tájékozódást, hozzájárul a jelenségek sokféleségének osztályozásához és szegmentálásához, és strukturálja az élet folyamatát. Összességében az irodalmi darwinizmus (evolúciós irodalomtudomány) megállapításával összhangban a valós veszély kockázata nélkül történő tapasztalatszerzés, tervezés, előrejelzés, közös átélés és a kreativitás terepének tartja, mely jelentős szerepet tölt be a csoportkohézió és az erkölcs erősítésében is. A narratíva funkciói azonban olyan sokrétűek és annyi különböző irányba mutat a magyarázatuk, hogy ez Breithaupt szerint nem visz előrébb minket, ezért más oldalról közelíti meg a meghatározását.

Mindenekelőtt tisztázza, hogy bár fontos belátásokkal szolgál a hagyományos narratológia a történetmondás kognitív szempontú kutatása számára is, ő alapvetően Jerome Bruner gondolatmenetéhez kapcsolódva a narratívát nem annyira szöveggként, mint gondolkodásmódként definiálja, és könyvében sem az elbeszélő szöveg, hanem az elbeszélést alkotó és feldolgozó elme működése áll. Könyvének címe, a „narratív agy” olyan értelemben megtevesztő lehet, hogy Breithaupt gyakorlatilag nem foglalkozik azzal, milyen agyi régiók aktívak a történetmondás és -befogadás során és mely idegi struktúrák hogyan vesznek részt a történetek feldolgozásában, a cím sokkal inkább arra utal, hogy nem a narratív *szöveg*, hanem a narratív *gondolkodás* áll könyve középpontjában.

Mi jellemzi tehát a narratív gondolkodást? Breithaupt egy sűgőposta nevű játék segítségével igyekezett megválaszolni a kérdést. Kísérleti alanyainak egy történetet adott, melyet elolvasás után tovább kellett mondaniuk egy társuknak, aki aztán maga is továbbmesélte a történetet, azaz a szóbeli áthagyományozást modellezte kísérletével. A módszert Frederic C. Bartlett amerikai pszichológustól vette át, aki az emlékezet kutatásához vezette be ezt a kísérleti eljárást. Bartlett mindazonáltal teljesen más következtetésre jutott, mint Breithaupt, aminek egyik oka Breithaupt szerint az lehetett, hogy Bartlett a brit olvasók számára teljesen idegen történeteket, az amerikai őslakosok mítoszait olvastatta kísérleti alanyaival, feltételezve, hogy ezeket nem ismerik, így emlékezetüket nem befolyásolják korábbi információk. Breithaupt ezzel szemben olvasóinak a saját kultúrájuk történeteit kínálta olvasásra, mert abból indult ki, hogy így tudja a leghűbben imitálni a kulturális átadást, hiszen narratívákkal legtöbb esetben akkor találkozunk, ha a történet szereplőit, a környezetet vagy a szituációt ismerjük, ez kelti fel az érdeklődésünket és motivál minket a történet követésére. A különböző kísérleti elrendezések teljesen eltérő eredményhez vezettek. Míg Bartlett arra jutott, hogy az emlékezetet alapvetően meglévő sémáink irányítják,

és ezek alapján racionalizáljuk a számunkra értelmetlen történeteket, addig Breithaupt kísérletei azt a feltételezést igazolták, hogy a narratíva lényegi eleme nem a kauzalitás, hanem az érzelmi hatás. Az egymás után sorozatosan előhívott történetek ugyanis szinte minden összetevőjükben megváltoztak a sokadik mesélésre, míg az érzelmi minta stabil maradt. A kísérletek tehát meggyőzően mutatták, hogy a narratív gondolkodás az érzelmekre irányul, és a sokáig a narratíva gerincének tartott kauzalitás nem öncél, hanem az érzelmek szolgálatában áll. A legstabilabbnak a szomorúság és a vidámság mutatkozott, aminek evolúciós oka lehet, hiszen adaptív funkcióval rendelkező alapérzelmekként jól azonosítható ingermintákra adott univerzális válaszoknak tekinthetők.

Breithaupt a történetbefogadás kapcsán három típusú érzelmet különböztet meg: egyrészt a szereplői érzelmeket, másrészt az ábrázolt szituáció által kiváltott befogadói érzelmeket, valamint a befogadó szereplőkre vonatkozó, empatikus érzelmeket. Mindazonáltal nem válik világossá, milyen rendszer szolgálat alapot ezen kategóriák megállapításához. Amennyiben ugyanis a befogadó felől közelítünk, márpedig a kognitív narratológia, mely a megértés és feldolgozás folyamatát vizsgálja, a befogadóra koncentrál, a szereplői érzelmek ugyanúgy szövegingerek, mint az érzelmek kiváltó szituáció, és így kategoriálisan különböznek a befogadó empatikus érzelmeitől. A szereplői érzelmek annyiban azonosíthatók, amennyiben a befogadó megérti őket, azaz amennyiben a mentalizációs képessége segítségével képet tud alkotni magának a szereplő érzelmeiről. Ennek forrása lehet egy érzelmet kifejező szó, de egy ábrázolt viselkedés is, minden, amit a befogadó a szereplő érzelmeire vonatkozó információként értelmez. Világosabb lett volna egy duális kategóriarendszer, melyben egyrészt az érzelmek kiváltó szövegingereket megkülönböztetjük a befogadó ezekre adott kognitív reakcióitól, másrészt a befogadó kognitív folyamatait két alapvető mechanizmusként azonosítjuk: a szereplői érzelmekre vonatkozó érzelmeket az empátiarendszer, illetve mentalizáció eszközével dolgozza fel, míg az érzelme-
ket kiváltó szituáció az érzelemprogramot indítja be.

A különböző kategóriáknak ez az összemossa a „narratív érzelmek” meghatározása esetében is okoz némi zavart, holott annak tisztázása, mit tekint Breithaupt „narratív érzelmek” különösen fontos lenne, hiszen ezt tartja könyve fő témájának. A negyedik, érzelmekről szóló fejezet elején ugyanis azt írja, hogy a narratív érzelmek a „narratíván kódolt esemény sor közös átélése” során kiváltódó „kongruens érzelmek”, „amelyek jelentőséget kölcsönöznek a megfigyelt eseményeknek, és stopfunkcióval rendelkeznek” (88), azaz egyértelműen a befogadói érzelmeket sorolja ide. Pár oldallal később azonban már meglehetősen megtévesztően azt mondja, hogy „narratív érzelmek alatt nem egyszerűen a narratívákban ábrázolt érzelmeket, például a szereplők érzelmeit értjük. A narratív érzelmek azok, amelyeket a befogadó a narratíva hatására érez és átél” (89), mintha mégiscsak narratív érzelmeknek tekintené a szereplői érzelmeket is. Aztán megint pár oldallal később azt olvashatjuk, hogy narratív érzelmeknek tekinti „egyrészt a megfigyelőközpontú [befogadói – H. M.] érzelmeket, amelyeket a narratíva a megfigyelőkben kelt [...], másrészt a klasszikus

empatikus érzelmeket” (90). Majd ugyancsak néhány oldallal később a megfigyelőközpontú érzelmekre szűkíti a narratív érzelmek körét, mivel „ezek messzemenően a narratívákhoz kötődnek” (91). Nem egyértelmű az első definícióban említett kongruenciakitétel jelentése sem, nem világos ugyanis, hogy mihez kell illeszkedni a narratív érzelmeknek: az ábrázolt szituációhoz, a szereplői érzelmekhez, vagy a befogadók egymás közötti érzelmeihez. Mindhárom változat elhangzik különböző összefüggésekben, de nem derül ki egyértelműen, melyiket tekinti Breithaupt a narratív érzelem kritériumának. Helyenként a(z) – alapvetően igényes – fordítás sem könnyíti meg az olvasó helyzetét, az érzelmekről szóló összegző fejezet első mondat például, miszerint „az emócióknak és érzelmeknek számos fontos funkciójuk van [...]” (114) redundáns, hiszen az *emóció* megegyezik az *érzelemmel*. Az eredeti szöveg azonban helyesen *érzelmekről* és *érzésekről* beszél, melyeket az érzelempszichológia világosan megkülönböztet: az érzés az érzelemmel szemben a személy szubjektívan megélt állapota, amely egészen különböző lehet az azonos érzelem, például félelem ellenére is.

Breithaupt könyvének összességében biztosan nem a precíz nyelvhasználat és a szisztematikus kifejtés az erőssége, sokkal inkább gondolatmeneteinek könnyed heurisztikája és inspiratív ereje. Érdekes például, ahogy összekapcsolja a szereplő koncepcióját a narratív identitás problémakörével *Az identitás mint patológia* című fejezetben. A narratív identitás dinamikáját a ricœuri értelemben vett időbeli kibontakozáson túl a befogadói kreativitásra vezeti vissza, arra a lehetőségre és képességre, hogy el tudjuk képzelni, hogy a szereplők „mit és hogyan cselekednének, mondanának és éreznének bizonyos helyzetekben” (134), valamint hogy játéktérrel, azaz a lehetőségek sokaságával rendelkező lényekként tekintünk rájuk. Ezt a befogadói attitűdöt egy az interaktív történetek és számítógépes játékok világából vett kifejezéssel *játszhatóságnak* nevezi. A szereplők stabilitásáért ugyanakkor a *nyomkövetés* kognitív művelete felelős, az a képességünk, hogy az egyént legkülönbözőbb megnyilvánulásai ellenére is önmagával azonosként ismerjük fel. A nyomkövetést Josef Perner „mentális fájlok” nevű elméletére hivatkozva olyan kumulatív folyamatnak tekinti, melyben lépésről lépésre egyre több információt halmozunk fel emberekről, hogy kiszámíthatóak legyenek számunkra. Legfontosabb hozadéka az erkölcsi felelősségre vonás lehetősége, hiszen csak akkor adott a jogi elszámoltathatóság lehetősége, ha a szereplő tartós önazonossággal rendelkezik. Végül az *igazolás* mentális művelete kapcsolja össze az identitás dinamikus és statikus oldalát, mikor a szereplő belső nézőpontját felvéve magyarázzuk viselkedését. Ezzel magatartását legitimáljuk, hogy élettörténetének részévé válhasson és így önazonosságának részét képezze. Különös jelentősége az igazolás műveletének azokon a fordulópontokon van, ahol a szereplő az elvárásainktól eltérően viselkedik. Ilyenkor egyrészt megengedjük neki, hogy játéktérét szabadon kihasználja, másrészt viselkedését élettörténete koherens részévé, identitásának lényegi elemévé tesszük.

Breithauptot alapvetően az identitás dinamikussága érdekli, illetve ebben látja annak zálogát, hogy valaki a narratív gondolkodásunk szereplője lehessen. Az

identitás rögzítése szerinte reduktív gesztus és diszkriminatív, címkézés, skatulyázás, mely nem engedi meg a szereplőnek, hogy meglepő dolgot cselekedjen, hanem pusztá bábbá, sakkfigurává degradálja. Ezt nevezi Breithaupt az identitás patológiájának. A narratív gondolkodás mint az identitás dinamikusságának záloga ezért Breithaupt számára nemcsak egy velünk született alapvető gondolkodási forma, hanem egy ápolandó, gyakorlandó és kulturálisan támogatandó praxis, melyben „benne rejlik a lehetőség, hogy kiszabaduljunk egy szűken értelmezett világból.” (189.)

Bár a könyv a narratív gondolkodást mint univerzális humán kognitív képességet írja le és nem kulturális manifesztálódásának sokféleségére fókuszál, leglenyűgözőbb fejezete számomra mégis az a rész volt, melyben Breithaupt a Grimm-mesék elemzéséből kiindulva a modern szubjektivitás struktúrájára vonatkozó következtetését fejt ki. A *Súgóposta* című fejezetben azt követi nyomon, milyen hősideált teremtenek a Grimm-mesék a 18. század előtti elbeszélésekhez képest. Míg ugyanis korábban a stabil, rendíthetetlen jellemek álltak a történetek középpontjában, addig a Grimm-mesék egy új hőstípust vezettek be a nyugati kultúrába: a sérülékeny embert, aki sebezhetősége miatt veszélyben forog, de emiatt egyúttal változtatható is, nem passzívan szenved el a fenyegetést, hanem megpróbál reagálni rá és megtanulja veszélyessége szerint értékelni a környezetét. A gyenge, sebezhető hősből Breithaupt szerint a felvilágosodás ideológiája nyer narratív igazolást, miszerint a megváltoztatható ember a jó ember, hiszen a megváltoztathatóságban áll az oktatás és nevelés feltétele. A sebezhetőség erkölcsi értékévé válik, és míg a 18. század közepéig a rendíthetlenség, az állhatatosság és sebezhetetlenség volt a legnagyobb érték, addig a 18. század végétől a sebezhetőség válik erénnyé. A sebezhetőség a modern nyugati kultúrában az elbeszélhetőség feltételévé válik.

Breithaupt könyvében a narratív gondolkodás univerzális jegyeinek és történeti fejlődésének elemzése nem egymással szemben álló megközelítési módok, melyek a kutatót választásra kényszerítik, hanem ellenkezőleg, egymással összeegyeztethető eredményeket nyújtó, egymást kiegészítő perspektívák, melyek együtt tudnak a narratíva komplex jelenségére meggyőző magyarázatot adni. A könyv mindenki számára élvezetes olvasmány lehet, aki az emberi gondolkodás sajátosságainak megértésére vágyik.